

בשאר אל-אסד וישראל – בחזרה לעבר?

אייל זיסר

סיומה הקרב של מלחמת האזרחים בסוריה בניצחוננו של בשאר אל-אסד מעורר את השאלה מול איזה נשיא סורי עתידה ישראל למצוא עצמה ניצבת מכאן ואילך. תשובה אפשרית לשאלה זו היא כי יהיה זה בשאר "הישן והמוכר", שליט הדבק בסטטוס קוו, בקיים ובמוכר, גם ובעיקר בכל האמור ביחסו לישראל. בכך יש כדי להשיב לכאורה את ישראל אל נקודת המוצא שבה עמדה מול בשאר טרם פרוץ המלחמה בסוריה באביב 2011 – שליט מתריס הפועל להידוק הקשרים עם איראן ועם חזבאללה לצד המשך תלותו ברוסיה, בעלת בריתו ופטרוניתו החשובה, אך בה בעת שומר על איפוק ועל השקט לאורך הגבול, ואף נכון לנהל עם ישראל משא ומתן לשלום.

מילות מפתח: ישראל, סוריה, בשאר אל-אסד, איראן, רוסיה

מבוא

נוכח סיומה הקרב של המלחמה בסוריה הנטייה הרווחת בישראל היא להתעלם מבשאר אל-אסד ובמקום זאת למקד את המבט ברוסיה ובאיראן, שירושלים רואה בהן בעלות הבית בסוריה. אבל למרות תרומתן המכרעת של שתי אלו להשגת הניצחון במלחמה, הרי ניצחון זה הוא קודם כול ניצחוננו של בשאר אל-אסד האיש, של משטרו ואף של המדינה הסורית שבראשה הוא עומד. יש להניח כי בחלוף הזמן וככל שישוב ויהפוך לשליט לגיטימי ומקובל בזירה האזורית והבינלאומית יגבר כוחו – ובראש ובראשונה יתחזקו יכולות המיקוח והתמרון הפוליטי שלו, מול יריביו אבל גם מול פטרוניו, רוסיה ואיראן.¹

תשובה אפשרית לשאלה – לאיזה בשאר עלינו לצפות עתה משהמלחמה בארצו קרבה לסיום – היא כי יהיה זה בשאר "הישן והמוכר" (the devil we

פרופסור אייל זיסר הוא סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב.

(know) שליט הדבק בדרך שבה הלך ובמדיניות שהייתה נר לרגליו עד היום, גם ובעיקר בכל האמור ביחסו לישראל. בסופו של דבר, המסקנה המרכזית שאיתה יוצא בשאר מן המלחמה שעברה עליו היא כי ההיצמדות לסטטוס קוו וממילא הימנעות מכל מעשה, לא כל שכן מכל יוזמה, הן המפתח להישרדותו. זאת כשברור שהניסיון לעלות על דרך חדשה של שינויים ותמורות הוא שהביא עליו את המהפכה והמלחמה שפרצו בארצו.

מבחינתה של ישראל מדובר לכאורה בבשורה "מרעננת" של חזרה אל העבר, אל השנים שקדמו לפרוץ מלחמת האזרחים בסוריה. במהלך שנים אלו התהדק שיתוף הפעולה האסטרטגי בין סוריה, איראן וארגון חזבאללה, אך בשאר הקפיד לשמור על שקט מוחלט לאורך הגבול עם ישראל, ואף היה נכון לנהל עימה משא ומתן לשלום במטרה להשיב לידי את רמת הגולן. סוריה של אחרי המלחמה היא אכן מדינה שונה מזו שהכרנו בטרם פרצו בה הקרבות. מדובר במדינה הרוסה וחרבה, ללא שליטה אפקטיבית על חלקים ניכרים משטחה, שהרכב האוכלוסייה בה שינה את פניו במהלך השנים,² ובכל זאת, בכל האמור ביחסי ישראל וסוריה נראה שהעתיד אינו מבשר שינוי או חידוש.

סוריה של בשאר – עם סיומה של המלחמה

בתום שמונה שנים של קרבות עומדת מלחמת האזרחים בסוריה לפני סיומה בניצחונם של בשאר אל-אסד ושל פטרוניו – רוסיה, איראן וארגון חזבאללה. בקיץ 2018 הוכרעה המערכה בדרומה של המדינה הגובל עם ישראל. ב-12 ביולי 2018 השיב לעצמו המשטר הסורי את השליטה המלאה בעיר דרעא, שבה פרצה המהפכה הסורית עוד במאוס 2011. כעבור מספר ימים, ב-26 ביולי 2018, הונף הדגל הסורי – דגלו של משטר הבעת' – גם במעבר הגבול עם ישראל סמוך לעיר קוניטרה, שעליו השתלטו המורדים בקיץ 2014.³ מעבר זה נפתח מחדש למעבר אזרחים וסחורות ב-15 באוקטובר 2018 בפיקוח אנשי כוח אונד"ף של האו"ם. על רקע זה נמסר עוד ב-13 בספטמבר 2018 כי צה"ל הפסיק את פעילותה של מנהלת 'שכנות טובה', שהופקדה על הקשר והסיוע לאוכלוסייה האזרחית בשטחי המורדים מצידו הסורי של הגבול ברמת הגולן.⁴

נוכח סיומה המסתמן של המלחמה נגוזה הציפייה ואף התקווה בישראל כי המלחמה במדינה השכנה תימשך עוד שנים רבות. ישראל ראתה ברכה במציאות של "תיקו אסטרטגי" שהשתלטה על שדות הקטל בסוריה, שבה לאף צד מן הצדדים היריבים אין את הכוח והיכולת לגבור על יריבו. משמעותו של תיקו זה הייתה מבחינתה המשך שלטונו של בשאר אל-אסד בדמשק – חזק דיו להוסיף לשמור על השקט לאורך הגבול עם ישראל, אבל חלש מכדי לאתגר אותה או לפעול מולה, לא

כל שכן להגיב על פעולות דוגמת תקיפות מן האוויר שביצעה ישראל על אדמת סוריה נגד משלוחים של נשק מאיראן לחזבאללה.⁵ המשך שלטונו של בשאר בדמשק נתפס על ידי רבים בישראל כאפשרות מועדפת על פני תרחיש של נפילתו, שהרי זו הייתה עלולה, כך חששו בישראל, להביא לקריסתה של המדינה הסורית ולעלייתן לשלטון של קבוצות אסלאמיות רדיקליות. עם זאת היו בישראל מי שקראו להפלתו של בשאר בשל קשריו ההדוקים עם איראן ועם חזבאללה, פטרוניו ובעלי בריתו, שבהם, ולאז דווקא בדאע"ש ובקבוצות אסלאמיות רדיקליות אחרות, ראו ישראלים אלו איום אסטרטגי.⁶ אלא שישאל הרשמית נמנעה מהכרעה באשר לאינטרסים ארוכי הטווח שלה בסוריה – נפילת בשאר או שמא הישרדותו על כס השלטון – ובכך הניחה לעצמה להיגרר אחר האירועים בשטח. מדיניותה נשאה אפוא אופי של מענה טקטי נוכח הכאוס שהשתלט על המדינה הסורית, ובמיוחד באזור רמת הגולן, ואשר זלג לא אחת לשטח ישראל. כך למשל פעלה ישראל לכינונו של אד"ס (אזור דרום סוריה) – אזור חיי (הגם שנמנעה משימוש בשם זה) לאורך הגבול הישראלי-סורי. היא כוננה קשרים עם קבוצות אחדות של מורדים שפעלו מן העבר הסורי של הגבול ברמת הגולן, הושיטה להם סיוע לוגיסטי וכספי ולפי דיווחים בתקשורת אף סיפקה להם נשק. לצד זאת ניצלה ישראל את חולשתו של בשאר והחלה לפעול על אדמת סוריה במאמץ לסכל את העברתו של נשק מתקדם מאיראן לידי ארגון חזבאללה, ולצד זאת אף את ניסיונה של טהראן לקדם ייצור של נשק טילי מדויק על אדמת סוריה ולבנון.

המשך שלטונו של

בשאר בדמשק נתפס

על ידי רבים בישראל

כאפשרות מועדפת על

פני תרחיש של נפילתו,

שהרי זו הייתה עלולה,

כך חששו בישראל,

להביא לקריסתה של

המדינה הסורית ולעלייתן

לשלטון של קבוצות

אסלאמיות רדיקליות.

מרגע שהגיעו הרוסים (ועימם האיראנים) לסוריה בספטמבר 2015 והחלו ללחום לצידו של בשאר ירדה מעל הפרק האפשרות, תיאורטית ככל שהייתה, למעורבות ישראלית פעילה במלחמה בסוריה. עם זאת, ההכרה בכך שהמלחמה בסוריה הולכת וקרבה לסיומה לא חוללה כל שינוי בגישתה של ישראל ביחס לבשאר אל-אסד. בסופו של דבר, בישראל וגם במערב נטו להניח כי לנוכח העובדה שהניצחון הצבאי בשדות הקרב בסוריה הושג הודות למעורבותן הצבאית של רוסיה ושל איראן, הרי שתי אלו הן שהפכו לבעלות הבית בסוריה והן עתידות לקיים בה השפעה ואף שליטה לעוד שנים רבות. משכך בחרה ישראל להתעלם מבשאר – האיש ומשטרו – ולקיים פעילות

צבאית נגד איראן או מדינית מול רוסיה – במאמץ למנוע את התבססותם על אדמת סוריה של אנשי כוח קודס של משמרות המהפכה של איראן, ושל מיליציות שיעיות שאותן הקימו האיראנים ואף הביאו אל אדמת סוריה.⁷ העובדה שבשאר

נהג באיפוק בכל פעם שישראל תקפה בשטחו נתפסה בירושלים כביטוי לחולשה, וחיזקה את התחושה כי אין כל צורך להביא את בשאר בחשבון שיקוליה של ישראל.⁸ אלא שיש לחזור ולהדגיש כי הניצחון במלחמה בסוריה הוא קודם כול ניצחונו של בשאר אל-אסד, האיש והמשטר שבראשו הוא עומד, ורק אחר כך ניצחונם של אותם בעלי ברית שהתגייסו לתמוך בו ולמנוע את נפילתו. בשאר הוכיח עוצמה אישית, מיומנות פוליטית וכושר תמרון – כך האיש עצמו, אך לצידו גם העדה העלווית הניצבת מאחוריו, מוסדות המשטר והמדינה ובראשם כוחות הצבא וכוחות הביטחון, ולמעשה אותה קואליציה של כוחות חברתיים הניצבים בבסיס משטר הבעת' בדמשק.⁹ בשאר שרד במלחמה שלא על מנת להפוך לבובה או לכלי שרת בידי אחרים, ומכאן שככל שהזמן יחלוף ובשאר ישוב ויהפוך לגיטימי ומקובל בזירה הבינלאומית והאזורית, עשוי לגבור כוחו ובעיקר כושר התמרון שלו מול יריביו דוגמת טורקיה, ערב הסעודית וירדן, אך גם ישראל, אבל בראש ובראשונה מול בעלי בריתו ולמעשה נותני החסות שלו, שסייעו לו בהשגת הניצחון.

בשאר אל-אסד וישראל – מה הלאה?

סיומה של המלחמה בסוריה בניצחונו של בשאר מעורר את השאלה מול איזה נשיא סורי תמצא עצמה ישראל ניצבת – האם יהיה זה בשאר "המוכר, הישן והטוב" שאילו הורגלה ישראל בשנים שלפני פרוץ המלחמה בארצו – שליט הקושר עצמו ל"ציר ההתנגדות" בהנהגת איראן וחזבאללה, מעז פנים מול ישראל וארצות הברית, אך בה בעת מפגין איפוק וריסון לאורך הגבול ואף נכון להגיע להסדר מדיני עם ישראל; או שמא יהיה זה בשאר חדש "החושב מחוץ לקופסה" ונכון לאמץ דרכי פעולה אחרות ואף נועזות מבעבר, בכל האמור בהתנהלותה של סוריה מבית וגם כלפי חוץ, ובעיקר בכל האמור בישראל.

לשאלות אלו חשיבות עצומה לנוכח הסוגיות המעסיקות את ישראל באשר לעתידו של המרחב הסורי, ובראש ובראשונה המערכה הצפויה לישראל מול איראן במטרה למנוע ממנה להתבסס על אדמת סוריה, אך גם בכל האמור בשאלת הנוכחות הישראלית בגולן, אשר לגביה מבקשת הממשלה הנוכחית בישראל להשיג לגיטימציה בינלאומית.

ראוי לזכור כי למרות רתיעתה של ישראל מגילוי מעורבות בעיצוב עתידה של סוריה, הרי בפועל היא ממלאת תפקיד כזה, גם אם באופן עקיף וביכולתה להשפיע, לקדם או לחלופין לחבל ואף לעצור את המאמץ להביא לסיומה של המלחמה בסוריה ולשיקומה של המדינה. מוסקבה מנסה לגייס סיוע כלכלי לשיקומה של סוריה תוך ניצול אותם סדקים הצצים בחומת ההתנגדות הבינלאומית לבשאר ולמשטרו.¹⁰ העולם הערבי כבר החל לקבל את שובו אל דמשק וגם באירופה יש המגשימים את דרכם אל בשאר, בתקווה כי יסכים לקלוט חזרה את הפליטים

שנמלטו מסוריה. ובאשר לארצות הברית, בדצמבר 2018 הודיע הנשיא טראמפ כי הורה על נסיגת הכוחות האמריקאיים מסוריה לאחר שדאע"ש – העילה להגעתם של האמריקאים לסוריה – הובס.¹¹ מול כל השחקנים הללו יש לישראל יכולת תמרון ומיקוח, ובאפשרותה להשפיע על החלטותיהם ומהלכיהם בשאלה הסורית. מפתח להבנת דרכו של בשאר בעתיד נעוץ במענה לשאלה אילו לקחים הפיק הנשיא הסורי מן המלחמה שעברה עליו ושבה אך בקושי שרד, וממילא, מהן ההשלכות של המלחמה על האיש, על דרכו והתנהלותו.

התשובה לכך מורכבת. דומה כי על בשאר "מודל שנת 2019" אפשר לומר את הדברים הבאים:

ראשית, מדובר בשליט נחוש ובטוח בעצמו, אשר עמד בהצלחה במבחן אישי לא פשוט שרק מעטים העריכו כי יוכל לו. נוסף על כך מדובר בשליט חסר מעצורים, קר ומחושב שידי מגואלות בדם בני עמו, שבהם לא היסס לטבוח או אף לעשות שימוש בנשק כימי נגדם, ומלבד זאת גירש מאות אלפים ואף מיליונים מהם מבתיהם. בה בעת מדובר בשליט מפוכח, היודע את גבולות הכוח והמשחק ויודע גם לעצור על סף התהום.

שנית, מדובר לכאורה בשליט שאין לו מה להפסיד, העומד בראש מדינה חרבה חסרת משאבים ותשתיות, ששימשו בעבר בידי ישראל כדי לקיים מאזן אימה מולה. מכאן יובן חששם של ישראלים לא מעטים כי בשאר עלול לאמץ טקטיקה של עימות מוגבל עם ישראל, למשל לחדש או בעצם לאפשר פעולות טרור בחתימה נמוכה לאורך הגבול בין שתי המדינות. התשובה לכך היא שזה בדיוק המצב שהשתרר בין ישראל לבין סוריה בקיץ 2006 אחרי מלחמת לבנון השנייה. גם אז חשב בשאר שהוא מנצח וגם אז איים על ישראל בפעולות התנגדות (מוקאוומה)

לאורך הגבול ברמת הגולן. אלא שברגע האמת, כשישראל תקפה והשמידה בספטמבר 2007 את הכור הגרעיני שביקש הנשיא הסורי להקים בצפונה של ארצו, הוא נמנע מתגובה ואף היה נכון להיכנס עימה למשא ומתן לשלום.

לצד זאת נראה שבשאר יתמקד בהישרדותו – בעיקר בשיקום ובבניין צבאו ולאוו דווקא בשיקום כלכלת ארצו או בקליטת הפליטים הסורים שנמלטו ממנה, ושבשום הוא אינו רוצה כלל. בשאר כידוע רואה בפליטות ברכה, שהרי היא סייעה בידי להסיר מעל עצמו נטל כלכלי שנוצר עקב ריבוי טבעי מן הגבוהים בעולם, אשר היה

אחד הגורמים לפרוץ המהפכה בסוריה. בהקשר זה כדאי לשוב ולצטט דברים שאמר בנאומו באוגוסט 2017: "הפסדנו במלחמה הזו את טובי בנינו. התשתית הכלכלית במדינה נהרסה כמעט לחלוטין. הוצאנו כסף רב והמלחמה עלתה לנו

בשאר יתמקד בהישרדותו – בעיקר בשיקום ובבניין צבאו ולאוו דווקא בשיקום כלכלת ארצו או בקליטת הפליטים הסורים שנמלטו ממנה, ושבשום הוא אינו רוצה כלל.

בדם ויזע. כל זה נכון, אבל בתמורה הרווחנו חברה בריאה יותר והרמונית במובן האמיתי והשורשי של המונח הרמוניה".¹²

אין לשלול גם את האפשרות שבשאר יתמקד במאמץ להשיג לעצמו ולמשטרו חסינות אולטימטיבית, קרי נשק גרעיני, ולצד זאת יפעל לשקם את יכולותיו בתחום מערכי הטילים והנשק הכימי שנשחקו או הושמדו במהלך המלחמה. בסופו של דבר, סדאם חוסיין שליט עיראק – אשר כשל בניסיונו להשיג נשק כזה אחרי שהכור האטומי שביקש להקים הושמד ביוני 1981 בידי ישראל – הופל בידי האמריקאים, וכך קרה גם למשטרו של מועמד קד'אפי בלוב. זה האחרון ויתר בראשית שנות האלפיים על האופציה הגרעינית כחלק מעסקה שרקח עם המערב, אבל משטרו הופל בידי מתקוממים שהסתייעו במדינות המערב, אותו מערב שעימו הגיע קד'אפי להסכם רק עשור קודם לכן. לעומת כל אלו, המשטר בצפון קוריאה שהוא בעל יכולות גרעיניות נהנה מחסינות. בהקשר זה ראוי לציין כי בשאר הותיר בידיו נשק כימי למרות שהתחייב להתפרק מנשק זה, ואף לא היסס לעשות בו שימוש שוב ושוב. הוא גם מתמיד בקשרים ובשיתוף פעולה צבאי עם צפון קוריאה.¹³

ולבסוף, בשאר יוסיף לגלות חשדנות כלפי המערב ובמיוחד כלפי ארצות הברית וישראל, אבל יימנע מלהגיע לעימות מולן, הגם שלא בהכרח יניח לישראל להוסיף לפעול ככל העולה על רוחה על אדמת סוריה. ממילא הוא יגלה נאמנות ומחויבות לפטרונו ולדימיר פוטין וגם לברית האסטרטגית רבת השנים עם איראן. עם זאת, בשאר ישאף להחזיר לעצמו את יכולת התמרון וחופש הפעולה מול פטרונים אלו. ראוי להזכיר כי אין ספק שהקשר של המשטר הסורי עם איראן וחזבאללה

חושל בדם לאורך שנות הלחימה בסוריה. בשאר עודנו זקוק למשענת הצבאית שמספקת לו איראן כדי להתמודד ואף להרתיע אויבים מבית ומחוץ. נוכחותה הצבאית של איראן על אדמתו אינה מטרידה אותו, אבל בה בעת הוא מוסיף לפעול כדי למנוע מאיראן לבסס לעצמה השפעה דתית ותרבותית ובוודאי בקרב בני עדתו, העדה העלווית. למרות מאמציה של איראן לקדם בסוריה תהליך של "שיעיזציה" על פי הנוסח האיראני, אין כל עדויות לכך שהיא נוחלת הצלחה במאמציה אלו.¹⁴ למותר לציין גם כי בשאר, כמו אביו לפניו, מעולם לא ראה עצמו כמי שנתון בכיסה של איראן וכמי שמחויב להיגרר אחריה לעימות

משהסתיימה המלחמה בארצו, יפעל בשאר לחזק את אותם יסודות במשטרו ובחברה הסורית שהבטיחו את הישרדותו, ובראש ובראשונה הצבא וכוחות הביטחון וממילא בני העדה העלווית.

עם ישראל ולהקיז את דמם של הסורים בעבורה, ולנוכח התלקחותו האפשרית של עימות ישראלי-איראני על אדמת סוריה אף פעל, בעזרתה של מוסקבה, להרחיק את איראן מן הגבול עם ישראל.¹⁵

שאלת הגולן – סיומה של המלחמה בניצחוננו של בשאר ולצד זאת המאמץ להגיע להסדרה של המציאות בסוריה, ובעיקר למצוא פתרון למשבר שאלת הפליטים שנמלטו ממדינה זו, עשויים לפתוח את "תיק הגולן", שרבים בישראל נטו לראותו במהלך שנות המלחמה הארוכות בסוריה "סגור וחתום". זאת כחלק מניסיון של הקהילה הבינלאומית להגיע לעסקה שעניינה הסדרת המציאות בסוריה והעמדת המדינה על שתי רגליה בתמורה להתנתקותה מאיראן, וכן בתמורה לנכונותה לקלוט בחזרה את הפליטים שנמלטו מסוריה.¹⁶ אלא שהחשש בישראל בעניין זה הגיע טרם זמנו, ובוודאי לנוכח הכרזתו של הנשיא טראמפ בדבר הכרה אמריקאית בנוכחות ישראל בגולן.¹⁷ קשה להניח שבשאר ינקוף אצבע כדי לקדם מהלכי שלום עם ישראל, להבדיל מנכונות מהוססת וזהירה לנהל, לרוב דרך מתווכים, משא ומתן מדיני עם ישראל, וזאת אגב בדיוק כפי שנהג לאורך העשור הראשון לשלטונו.

לסיכום, סיומה של המלחמה בסוריה בניצחוננו של בשאר אל-אסד מציב את ישראל מחדש מול שליט ששרד במלחמה שהתחוללה בארצו ויצא ממנה כשידו על העליונה, הגם שהודות להתגייסותן של רוסיה ושל איראן לצידו – שתי מדינות שהפכו לעת עתה לבעלות השפעה ואף שליטה בסוריה.

שמונה השנים שחלפו מאז פרצה המלחמה בסוריה שינו אומנם את פניה של מדינה זו בלא היכר, אבל ככל הנראה שינו מעט מאוד אצל בשאר אל-אסד עצמו, ודומה שדווקא חיזקו אצלו את המחויבות לסטטוס קוו ואף לדבקות בישן ובמוכר, וממילא את הרתיעה מפני הקפיצה אל הבלתי נודע.

עתה, משהסתיימה המלחמה בארצו, יפעל בשאר לחזק את אותם יסודות במשטרו ובחברה הסורית שהבטיחו את הישרדותו, ובראש ובראשונה הצבא וכוחות הביטחון וממילא בני העדה העלווית, ולצידם יתר מרכיבי החברתיים של הקואליציה העומדת בבסיס משטרו. ממילא ישמר בשאר גם את קשריו עם רוסיה ועם איראן, הגם שאין להניח כי חזונו הוא להיוותר "שליט בובה" בידי שני אלו.

בכל האמור בישראל ינסה בשאר להשיב את האיזון ליחסי שתי המדינות, אבל בה בעת יימנע מלהגיע עימה לעימות, ודאי עתה, משהסתיימה המלחמה בארצו.¹⁸ בכך יש כדי להשיב את ישראל אל נקודת המוצא שבה עמדה מול בשאר טרם פרוץ המלחמה בסוריה באביב 2011 – שליט מתריס הפועל להידוק הקשרים עם איראן ועם חזבאללה, אך בה בעת שומר על איפוק ועל השקט לאורך הגבול, ואף נכון לנהל עם ישראל משא ומתן לשלום.

ומכאן שאפשר כי מה שהיה ביחסי ישראל וסוריה – הוא שיהיה.

הערות

- 1 ראו Daniel L. Byman, "Can Syria return to the regional stage?," The Brookings Institute, February 28, 2019, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/02/28/can-syria-return-to-the-regional-stage/>
- 2 ראו "The future of Syria, How a victorious Bashar al-Assad is changing Syria", *The Economist*, June 28, 2018, <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2018/06/28/how-a-victorious-bashar-al-assad-is-changing-syria>
- 3 ליעד אוסמו ורויטרס, "סמל המהפכה' בידי אסד: דגל סוריה הונף בדורא", *ynet*, 12 ביולי 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5308975,00.html>
- 4 יואב זיתון, "בתום שנתיים: צה"ל מפסיק את הסיוע ההומניטרי לסורים", *ynet*, 4 בספטמבר 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5341052,00.html>
- 5 ראו למשל, שלמה ברום, בגדטה ברטי ומרק הלר, "סוריה – מלחמת אזרחים ללא הכרעה", בתוך: שלמה ברום, ענת קורץ (עורכים), **הערכה אסטרטגית לישראל**, 2013–2014, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, ינואר 2014, עמ' 31–48, <https://bit.ly/2YIMc0q>
- 6 ראו עמוס ידלון, "נקיטת עמדה ישראלית לגבי משטר אסד – הכרח מוסרי, צורך אסטרטגי", **מבט על**, גיליון 823, 19 במאי 2016, המכון למחקרי ביטחון לאומי, <https://bit.ly/2TQcavb>; שלמה צזנה, "אסד הוא מלאך המוות, נחצו כל הקווים האדומים", **ישראל היום**, 8 באפריל 2018, <https://www.israelhayom.co.il/article/547537>
- 7 ראו איתי ברוך, "נקודת השיא של ההצלחה – עומס יתר של סיכונים למב"מ בסוריה", **מבט על**, גיליון 1124, 3 בינואר 2019, המכון למחקרי ביטחון לאומי, <http://www.inss.org.il/he/publication/the-culminating-point-of-success-risk-overload-in-the-campaign-between-wars-in-syria/>
- 8 ראו למשל ד"ר בועז גנוך, "פרשנות: אסד חלש מדי כדי להגיב לתקיפה ישראלית", חדשות ערוץ 2, 30 בינואר 2013, <https://www.mako.co.il/news-columns/Article-9f03729a4fc8c31004.htm>
- 9 ראו Christopher Phillips, "The World Abetted Assad's Victory in Syria, At one point, his defeat seemed imminent. Now he presides over a ruined country. How did this happen?," *The Atlantic*, August 4, 2018, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/08/assad-victory-syria/566522/>; Mara Karlin, "After 7 years of war, Assad has won in Syria. What's next for Washington?," The Brookings Institute, February 13, 2018, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/02/13/after-7-years-of-war-assad-has-won-in-syria-whats-next-for-washington/>
- 10 ראו למשל, "רוסיה הציעה בחשאי לארה"ב לסייע בשיקום סוריה; בווינגטון מסתייגים", **הארץ**, 4 באוגוסט 2018, <https://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/1.6340919>
- 11 "טרואמפ על הנסיגה מסוריה: ישראל מגינה על עצמה מצוין", *ynet*, 27 בדצמבר 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5434291,00.html>
- 12 לנאומו של בשאר ראו סאנ"א (סוכנות הידיעות הערבית הסורית, דמשק), 20 באוגוסט 2017, <https://sana.sy/en/?p=112249>

- 13 איתמר אייכנר ויואב זיתון, "ישראל: 'אסד ממשיך לייצר נשק כימי'", Ynet, 10 באפריל 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5225784,00.html>; "דו"ח חשאי של האו"ם: צפון קוריאה שלחה לסוריה חומרים לבניית מפעל נשק כימי", **הארץ**, 4 בדצמבר 2018, <https://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/.premium-1.5863602>; פסח מלובני, "האם סוריה מחדשת את פעילותה הגרעינית? *Israel Defense*", 11 בינואר 2015, <https://bit.ly/2HLwb4s>
- 14 Hazem Mustafa (pseudonym) (translated by Naziha Baassiri), "Do ראו למשל Alawis Want to Fully Become Shia Offshoot?", Syria Untold, March 9, 2017, <https://syriauntold.com/2017/03/09/do-alawis-want-to-become-shia>; Khalid Sindawi, *Shi'ism and conversion to Shi'ism in Syria*, Interdisciplinary Center (IDC) Herzliya, Lauder School of Government, Diplomacy and Strategy, <https://bit.ly/2uv1JmC>
- 15 ראו עמוס הראל ואמיר תיבון, "איראן ורוסיה נערכות לקרב על השליטה בסוריה ביום שאחרי ניצחון אסד", **הארץ**, 4 בדצמבר 2018, <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.6429496>; "בעקבות גל התקיפות הישראליות, איראן מתכוונת להרחיק את פעילותה מנמל התעופה של דמשק", **הארץ**, 7 בפברואר 2019, <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.6914130>; Anoushiravan Ehteshami, Raymond A. Hinnebusch, *Syria and Iran, Routledge, New York, 1997*; Jubin M. Goodarzi, *Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East*, I. B. Tauris, London, 2009.
- 16 ראו למשל צבי האוזר ואיציק צרפתי, **הערות לאסטרטגיה לאומית לרמת הגולן**, פורום קהלת, שבט, התשע"ח – ינואר 2018, https://kohelet.org.il/wp-content/uploads/2018/03/KPF075_eGolan_290118.pdf
- 17 אורלי אזולאי, ענבר טויזר ואיתמר אייכנר, "טראמפ: 'הגיע הזמן שארה"ב תכיר בריבונות ישראל על רמת הגולן'", Ynet, 21 במארס 2019, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5482038,00.html>
- 18 ראו למשל ירון שניידר, "אסד: 'רק אם נתעצם, נעצור את ישראל'", חדשות ערוץ 2, 31 במאי 2018, https://www.mako.co.il/news-world/arab-q2_2018/Article-44f4de29ab4b361004.htm